

A református identitás megjelenése Arany János munkásságában

Makkai Sándor elhíresült kijelentése szerint: „...a magyar irodalomnak csak két költője van, aki igazi vallásos verseket írt: Balassi és Ady”.¹ Ez a merész megállapítás Makkai csak egy másik kijelentése fényében fogadható el, amely magának a vallásnak a mibenlétére vonatkozik: „...minél emberibb az ember, annál vallásosabb a szónak nem hitvallásbeli és ceremóniális, hanem lényegi értelmében”.² Makkai Sándor megállapításában tehát nem felekezeti vonatkozások játszanak szerepet, hanem elsősorban az Isten–ember kapcsolat egzisztenciális értelemben vett intenzitását teszi mérlegre.

Mi itt most Arany János költészetéhez inkább konfesszionális alapon kívánunk közelíteni, azaz arra keresünk választ, mitől tekinthető Arany munkássága reformátusnak, hogyan érhetőek benne tetten a református identitás sajátos elemei.

Makkai kijelentéséhez csatlakozva hadd tegyünk mi is egy sarkított megállapítást: az európai gondolkodást és világnézetet alapjaiban átrendező felvilágosodást követően, tehát az elmúlt két évszázadban igazán két nagy magyar református költőnk van: az egyik a XIX. században Arany János, a másik a XX. században Áprily Lajos. Hogy miért? Mert egyedül az ő költészetükben érezzük érvényre jutni mindazt, amit általában református identitáson értünk, és itt nem a „vallásos” vagy a „keresztény”, vagy esetleg a reformáció felekezeteit összefoglaló „protestáns”, hanem kimondottan a „református” jelzőn, mint felekezeti megkülönböztető jelzőn van a hangsúly. Mert csak ők ketten azok, akik úgy őrzik meg és mentik át költészetükbe a XVI–XVII. században kialakult hitvallásos-bibliikus hagyomány néhány kulcselemét, hogy közben kezük alatt nem profanizálódik teljesen ez az örökség, mint ahogy azt például Petőfinél láthatjuk, hanem lelkük mélyén, különösen kritikus történelmi és élethelyzetekben, ismételten megszólal a szentség iránti alázat is. A pusztá ténymegállapításon

GYŐRI L. JÁNOS (1958) a Református Művelődési és Iskolatörténeti Kutatóintézet igazgatója.

1 Makkai Sándor: *Magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete*. Bp., 1927, Soli Deo Gloria, 97.

2 Uo. 95.

túl természetesen Áprily költészetével itt most nem kívánunk foglalkozni, az egy másik előadás témája lehetne. Figyelmünket Arany János és a református identitás kapcsolata felé fordítjuk, engedve az idén ünnepeelt két nagy évforduló kihívásának.

Mindenek előtt megállapíthatjuk, hogy az imént érintett négy fogalom mindegyike lehetséges identitásbeli tényezőket minősít. Egymáshoz való viszonyuk azonban nem fogható fel egyszerűen egyugyanazon jelenség táguló köreiként, melyben a vallásos a legtágabb, a keresztyén ennél szűkebb, a protestáns még szűkebb, a reformátusság pedig a legszűkebb kör. Nemi igazság természetesen ebben a megközelítésben is van, de az is igaz, hogy ezek önmagukban is önálló minőségek. A „református”-nál maradván, az például nem egyszerűen a keresztyénség egyik változata, hanem olyan keresztyén gyökerű identitás, amelyhez a primér teológiai tartalmakhoz sajátos etnikai, nyelvi, kulturális elemek is tapadnak.

A protestáns önazonosságról Kósa László megállapítja, hogy az történeti, térbeli és időbeli változataiban modellezhető leginkább.³ Mindez természetesen a reformátusságra mint a protestantizmus legerőteljesebb hazai ágára is érvényes.

A reformáció megjelenését követő száz esztendő, azaz a XVII. század elejéig terjedő időszak az új hitvallások és hitelvek megformálásának az ideje. Bár ekkor még alig beszélhetünk önálló protestáns hagyományról, az már kezdetől jól látszik, hogy a formálódó új identitás alappillére a *Sola Scriptura* (Egyedül az Írás) szellemében a biblicizmus lesz. Ennek dogmatikai vonatkozásban legfőbb következménye a kálvini elveken alapuló *predestinációs hit*, etikai vonatkozásban az ugyancsak kálvini alapú szigorú *munka- és hivatás-etika*, társadalmi vonatkozásban az ószövetségi profetizmusban gyökerező *kritikai hajlam* és az inkább evangéliumi alapú *szociális érzékenység*.

A predestinációs hitben gyökerezik és a zsidó–magyar sorsanalógián alapul az az ószövetségi háttérű történelemértelmezés, amely Izrael népe történetének eseményeiben (kivonulás Egyiptomból, pusztai vándorlás, honfoglalás a tejjel-mézzel folyó Kánaánban, elhajlás a bálványimádás felé, babiloni fogság, a próféták megtérésre hívják a népet stb.) a magyar nép történetének egyes állomásait látja (kivonulás Szikítiából, vándorlás, honfoglalás a bőséges Pannóniában, a keresztyénség felvétele, elhajlás Istentől, a tatár és török mint Isten büntetése, a prédikátorok megtérésre hívják a népet). A kora újkori magyar prédikátorok a személyes hit hirdetése mellett tehát az egész nép szószólói is kívántak lenni Isten előtt. Luther alapkérdése mellett (hogyan kerülhetek kapcsolatba a kegyelmes Istennel) a pogány török és a katolikus Bécs szorításában arra a kérdésre is választ kerestek: hogyan történhetett meg velünk mindez, s a feleletet az imént vázolt sorsanalógiában találták meg.

Ez a történelemértelmezés a török kiűzése és a protestantizmus számszerű visszaszorulása után elhalványul a magyar történelmi tudatban, néhány kulcs-

3 Kósa László: Protestantizmus és magyar művelődés. *Credo*, 1996, 3–4, 65–74.

eleme azonban makacsul tovább él, s kritikus történelmi pillanatokban felszínre bukkan: nyomai láthatók Kölcsey Himnuszában, deszakralizált változatában Petőfi néhány versében, és mint látni fogjuk, Arany is ismeri ezt a hagyományt.

A biblicizmus mint legfőbb református identitásелеm mellett már a XVI. században megjelenik egy másik: a sajátos anyanyelvi tudat. Ennek nem teológiai, hanem inkább etnikai, történelmi gyökerei vannak. Közép-Európa keleti régióiban az anyanyelv a nemzeti és felekezeti identitásnak máig meghatározó eleme. A nyelvi elszigeteltség miatt elődeink már a honfoglalás korában is fenyegetve érezhették magukat. Az anyanyelv a kései humanizmus idején, a XVI. században vált meghatározóvá az európai írásbeliségben. Ebben a folyamatban a reformáció meghatározó szerephez jutott. A reformátorok felismerték, hogy az írni, olvasni tudó emberhez könnyebb eljuttatni üzenetüket. A század végére a Kárpát-medence magyar lakosságának már mintegy 90%-a református, s a magyar nyelvű nyomdatermékek többsége is bibliafordítás, énekeskönyv, katekizmus, prédikációs kötet vagy felekezeti színezetű tankönyv. A reformátusság így válik a magyar nyelv egységesülésének előmozdítójává.

A magyar református identitás harmadik fontos eleme a felekezeti iskolához való rendíthetetlen hűség, ami az előzőekből következik. Kálvin reformátori programjában az iskolaügy lényegesebb szerepet játszott, mint Luthernél: „A magyar irodalomnak évszázadokon át meghatározó impulzusokat adó hazai református kollégiumok XVI. századi mintáit Johann Sturm kálvini szellemű strassburgi iskolájában és a kortársak által [...] kriptó-kálvinizmussal vádolt német Philipp Melanchthon wittenbergi egyetemi működésében” kereshetjük.⁴ Az oktatás mindhárom szintjét képviselő református kollégiumok (Debrecen, Sárospatak, Pápa, Gyulafehérvár–Nagyenyed, Várad) és a hasonló szellemben, de alacsonyabb szinten működő vidéki partikuláik behálózták a Kárpát-medence magyarlakta vidékeit, s így a biblikus és anyanyelvi műveltség legfőbb végváraivá váltak.

A református identitás e három XVI. századi eredetű pillére Arany János műveltségének is alapját képezi: alig van költőnk, aki nála jobban ismerné a Szentírást és az ahhoz kapcsolódó művelődési hagyományt; ő a legnagyobb és legárnyaltabb szókinccsel rendelkező magyar író; s végül életének igen jelentékeny részét a református iskolák vonzásában éli: a Debreceni Kollégium nagyszalontai partikulájában végzi elemi iskolai és gimnáziumi tanulmányait, ahol nagyobbacska diákként a kisebbek préceptora is, majd a debreceni anyakollégiumban tölt három esztendőt. Innen egy évre a kisújszállási partikulába távozik ugyancsak préceptornak. Nagyszalontára hazatérve egy ideig korrektor egykori iskolájában, majd a szabadságharc bukása után rövid időre a Tisza családnál lesz nevelő, amely hagyományosan a legtehetségesebb debreceni diákokat hívja meg erre a feladatra. S végül közel egy évtizedet tölt gimnáziumi tanárként

4 Győri L. János: Református identitás és magyar irodalom, In uő.: *Református identitás és magyar irodalom*. Bp., 2015, Kálvin, 93–94.

Nagykőrösön a Debreceni Kollégium egykori partikulájában. Arany műveltségének kulcsintézménye tehát a debreceni anyakollégium, amely a XVII. század végéig óta az alföldi mezővárosok szellemi központja.⁵

Kósa László a magyar protestantizmus történetének XVII. század elejétől a XIX. század közepéig tartó időszakát a „megkülönböztetés korszakának” nevezi.⁶ Ez idő tájt a magyar protestantizmus, benne a reformátusság, közjogi értelemben folyamatosan hátratételeket szenved. A reformátusság tudatában „összefonódik a vallásszabadság és a rendi szabadság, majd az ország függetlenségének ügye”.⁷ A történelmi kényszer folytán így válik a református „magyar vallássá”.

Lelkiségtörténetileg a szóban forgó bő két évszázad korántsem egységes. A XVII. század nemcsak az ellenreformáció, hanem a török hódoltság záró időszak is. E kettős szorításban tovább élnek a református identitás hitvallásos elemei, és szívósan tartja magát az ószövetségi gyökerű történelemértelmezés is, ami a hitélet közösségi elemeit konzerválja. Mindezt némileg ellensúlyozza a század derekától angol hatásra megjelenő puritanizmus. Ez a mozgalom a személyes hitgyakorlatra helyezi a hangsúlyt, s a lelkiismeretet tekinti az emberi cselekedetek fokmérőjének. A magyarnál polgárosultabb társadalmakban (Angliában, Hollandiában, Svájcban, a református többségű német tartományokban) mindez a hitélet individualizálódását s egyúttal az egyéni felelősségen alapuló protestáns hivatás- és munkaetika megerősödését jelenti. A puritanizmus hatása nálunk sem jelentéktelen, de a társadalom merevebb szerkezete révén kevésbé válik individuális tényezővé. A magyar reformátusság társadalmi bázisát egészen a XX. század közepéig a földművelő kisnemesség és a kis- és középparaszti réteg alkotta. Maga Arany is ebből a társadalmi közegből származott. A földművelő életforma azonban a személyes kegyesség gyakorlásának kevésbé kedvezett, bár a házi áhítatoknak elszórva azért kialakult a hagyománya. A puritán mozgalom a XVII. században a református iskolaügynek is komoly lendületet adott.

A felvilágosodás eszméinek térnyerésével, a XVIII. század második felétől a református műveltségben két folyamat zajlik párhuzamosan. Az egyház intézménye alig reagál a változásokra, sőt az egyéni kegyességet szorgalmazó XVII. századi puritán hitgyakorlat kissé megkésve ekkor érint meg komolyabb tömegeket. A reformáció századától folyamatosan működő debreceni nyomda például újra kiadja – még hozzá hatalmas példányszámban – az előző század puritán szellemű áhítatos és imádságos könyveit. „A kálvinista otthonokban a családfő tartotta házi istentiszteletre a porták egész területéről begyűjtötték az ájtatoskodókat, s a felolvasás révén nemcsak az írástudók, az iskolába nem jutott szegény cselédnép füle, emlékezőtehetsége is megőrzi a XVII. század gyö-

5 Gáborjáni Szabó Botond – Hapák József: *A Debreceni Református Kollégium kincsei*. Debrecen, 2006, Blende Bt., 61–108.

6 Kósa, i. m. 66.

7 Uo.

nyörű, kifejező barokk nyelvét... , gazdag szókincsét... , parabolás kifejezésmódját.”⁸ Ebből a környezetből indul a XIX. század elején Arany János is. Rajta kívül szintén a debreceni iskola és nyomda szellemi befolyása alá tartozó Partiumból vagy Északkelet-Magyarországról érkeznek a magyar irodalomba Kazinczy Ferenc, Bessenyei György, Kölcsey Ferenc, Fazekas Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, sőt egy évszázaddal később Ady Endre és Móricz Zsigmond is. Mindez egy olyan időszakban, amikor a protestantizmus s azon belül a reformátusság már kisebbségi helyzetben van.

A korszak református műveltségének másik arcát a református kollégiumok képviselik. Itt továbbra is a latin az oktatás nyelve, a stúdiumok alapját még mindig a teológiai tudományok jelentik, de a külföldi egyetemjárás évszázados hagyománya révén a professzorok már ismerik a felvilágosodás eszméit is. Ez előbb a természettudományok térnyerésében, a fizikai, kémiai kísérletek megjelenésében jelentkezik, de Csokonainak Debrecenben már Voltaire-fordító professzora is van, s a Kollégium könyvtárában Rousseau műveit is olvashatja.

A XIX. század első fele aztán meghozza az áttörést. A racionalizmus hatására a teológiai gondolkodás hitvallásos jellege háttérbe szorul. Az 1830-as évekre a kollégiumokban az oktatás nyelve magyarrá válik, s a régi „szóhüvelyező” (Arany szóhasználata), „emléztetésre” (magolásra) épülő tanítási módszerek visszaszorulnak, s a nemzeti szellemű és gyakorlatiasabb tárgyak mellett életre kelnek a szabadabb szellemű irodalmi önképzőkörök is.

A rendi társadalom felbomlása 1848 eseményeivel végre megteremti a felekezeti egyenjogúságot. Ezzel együtt a kor liberális meggyőződése még inkább háttérbe szorítja a református identitás hitvallásos elemeit, a biblikus hagyomány is elhalványul, az irodalomban gyakran deszakralizálódik. A XIX. század második felére beköszönt a kultúrprotestantizmus korszaka. A fentebb vázolt református identitáselemek közül a hitvallásos és biblikus elemek csaknem eltűnnek, uralkodóvá válnak a másodlagos, kulturális tényezők, amelyek elsősorban az anyanyelvi műveltséghez és az iskolázáshoz kötődnek. A korszak egyik jellegzetessége, hogy egyre nagyobb számban jelennek meg a lelkészként tevékenykedő szépiírók, akik inkább már az utóbbi területen szereznek maguknak nevet, bár jellemző, hogy az irodalom élvonalába egyikük sem emelkedik: itt elsősorban Tolnai Lajos, Tompa Mihály, Szász Károly tevékenységére gondolunk. Ezzel az iskola mellett megerősödik a református műveltség egy másik jelentős fóruma, a parókia, ahol egyre több irodalmi és közéleti kapcsolatokkal rendelkező, nagy műveltségű lelkész tevékenykedik. Mint látni fogjuk, Arany-nak is egy sor lelkész barátja volt, s több mint beszédes, hogy a következő százzadelő írói sorában két olyan jeles református lelkészunoka is akad, mint Ady Endre és Móricz Zsigmond.⁹

8 Szabó Magda: Olvasónaplómból. In uő.: *Kívül a körön*. Bp., 1982, Magvető–Szépirodalmi, 602.

9 Győri, i. m. 88.

E rövid bevezető után néhány életrajzi mozzanat és pár verse megidézésével arra igyekszünk rámutatni, hogyan élnek tovább a fentebb érintett identitásjegyek Arany János munkásságában.

Önéletrajzában Arany János így jellemzi a nagyszalontai családi miliót: „A kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott... A zsoltárokat, a Biblia vonzóbb részeit, emlékezetemet meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam.”¹⁰ Arany mezővárosi földműves családban született, ahol a puritán hagyomány következtében a családi istentisztelet, a bensőséges személyes hitélet még része volt a mindennapi életnek. Önéletrajzi ihletésű *Bolond Istókjának főhősét* is úgy jellemzi a költő, mint aki a „Bibliát még tudta volt merőben”. Ezekkel a vallomásokkal Arany maga teszi tehát nyilvánvalóvá, hogy műveltségének alappillére a Szentírás. A református családoknak a XVIII. század végétől egészen a legújabb időkig a Biblia mellett mindennapos olvasmánya volt Szikszai György debreceni lelkész *Keresztyéni tanítások és imádságok* című áhítatos könyve (Pozsony, 1897) is. Ez a nagyhatású könyv Arany családjának is lelki forrása volt. Ebben egészen gyakorlati módon napszakokra, foglalkozásokra és élethelyzetekre lebontva találhatók elmélkedések és imádságok, a nyelvújítás előtti ízes magyar megfogalmazásban.¹¹ Az Arany család tíz gyermeke közül kettő maradt életben, s a legkisebbet, a későbbi költőt, már csak testi gyengesége miatt is, nagy áldozatok árán magasabb tanulmányokra szánták időös szülei. Lelkük mélyén nyilván a papi pályára gondoltak, amint az a Családi kör egyik elszólásából is kitetszik: „E fiúból pap lesz, akárki meglássa!”

Tanulmányait a nagyszalontai iskolában kezdte, amely az Alföld számos más iskolájához hasonlóan évszázadokon át a Debreceni Kollégium partikulája volt. Ez azt jelentette, hogy az anyakollégiumtól kapott rektort, tantervet, tankönyvet, azaz a gyermek Arany János gyakorlatilag ugyanazzal a szellemiséggel találkozott itt, mint később Debrecenben, csak az oktatás alacsonyabb szintjén.¹² A neveléstörténet mára már részben feltárta, mi volt a partikuláris református iskolák korabeli tananyaga. Arany világnézetének gyökereit Szörényi László már évtizedekkel ezelőtt a költő egyik diákkori hittankönyvében kereste, s rá is talált arra Benedek Mihály debreceni lelkész *Útmutatás a keresztyén vallás előadására* (Debrecen, 1808) című munkájában. Részben e könyv tartalmát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy Arany „többé-kevésbé előírászerű szilárd keresztény erkölce gyenge, pislákoló vallásos hittel párosult. Liberális szellemű neveltetése erős Krisztus-élménnyel nem ajándékozta meg. Döntő messianisz-

10 Arany János Önéletrajzi levele Gyulai Pálhoz, 1855. In *Arany János válogatott művei, III, (Próza művek)*. Bp., 1975, Szépirodalmi, 1118.

11 Szikszai György: *Keresztyéni tanítások és imádságok*. Bp., 1976, Kálvin. Szikszai könyvének irodalmunkra gyakorolt hatása még nincs feltárva. Arany korára vonatkozóan ezzel kapcsolatban Kósa László tett értékes megállapításokat: Kósa László: Hétszilvafás nemesek a protestáns egyházakban. In uő.: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, 1993, Ethnica, 73 és 80.

12 Dankó Imre: A Kollégium partikularendszere. In Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Bp., 1988, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 776-830.

tikus élménye a hazához fűzte. Az emberi lét célját a nemzet felvirágoztatásában látta...¹³ Szörényi László megállapítása a nevezett könyvre és általában a korabeli református teológiai gondolkodás főirányára igaz, Arany világnézetére vonatkozóan mégis kissé túlzónak érezzük. Az ő lelki élményei ugyanis mélyebbről fakadtak, mint Benedek Mihály tankönyvének szellemisége. Ezt a könyvet a Ratio Institutionis néven 1804-ben bevezetett (ún. álmosdi) tanterv keretében vezették be Debrecenben, és az 1850-es évek elejéig hivatalosan érvényben volt.¹⁴ Kérdés, hogy a Kollégium partikuláiban, így Nagyszalontán is ezt használták-e. Másrészt viszont azt is tudjuk, hogy ez a könyv Hübner János *Száz és négy válogatott Históriaik* című munkáját nem szorította ki a használatból, hanem a századfordulón és még a XIX. század első felében is a legnépszerűbb népi iskolai hittankönyv maradt; erről nagyszámú kiadása tanúskodik.¹⁵ Az 1770-ben bevezetett elemi iskolai reform, a Methodus ugyanis előírta, hogy Hübner könyvének egy-egy fejezetét a vasárnapi istentisztelet után, a tantermekbe visszatérve tanulmányozzák a tanító irányításával a diákok.¹⁶ Ez a könyv tehát nem szigorúan tanórai keretek között, de az iskolai élethez kötve továbbra is használatban maradt. Arany Jánosnak is ismernie kellett, sőt szalontai, majd kisújszállási préceptorként akár taníthatott is belőle. Érdeemes tehát a Benedek-féle tankönyv mellett Hübner munkájának hatásával is számolni.

A könyv praktikus elgondolásból az év minden hetére egy-egy ó- és újszövetségi történetet dolgoz fel: először a Károlyi-bibliafordítás szövegét idézi a gyermekek nyelvére egyszerűsítve, minden archaizmust meghagyva. Ezután a szöveghez kapcsolódó „Világosító kérdések” következnek (ma szövegértési feladatoknak neveznénk őket), majd „Hasznos Tudományok” címmel néhány pontban a történa erkölcsi tanulságai, végül pedig „Kegyes Elmélkedések” cím alatt előbb magyaráz, majd „deákul” (latinul) egy pár soros verses összegzés.

Ez a bibliaismereti tankönyv rendkívül tanulságos pedagógiai, módszertani szempontból is. Először is a Szentírásnak csak a gyermekek számára megragadható történeti elemeit közli, a próféciákat vagy elvontabb fejtegetéseket, látomásokat mellőzi. Másodszor újraírja a történetet a diák nyelvén. Harmadszor kérdésekkel ellenőrzi a szövegértést. Végül erkölcsi tanulságokat von le előbb prózában, majd versben. Összegezve: a Szentírás szövegét erkölcsnemesítő történetek

13 Szörényi László: A humor elégiája. In Németh G. Béla (szerk.): *Az el nem ért bizonyosság*. Bp., 1972, Akadémiai, 228.

14 Nagy Sándor: *A Debreceni református Kollégium története*. Hajdúhadház, 1933, Kállay János Könyvnyomdája, 219.

15 Mészáros István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Bp., 1989, Tankönyvkiadó, 73. Hübner könyvét Fodor Pál református lelkész fordította magyarra svájci tanulmányai idején, s Bázelen jelent meg először 1754-ben. Később igen nagyszámú kiadása volt egészen a XIX. század második feléig. Lentebb az alábbi kiadás alapján idézzük szövegét: Hübner János: *Száz és négy bibliai Históriaik*. Bp., 1838, Landerer.

16 Nagy Sándor: *A Debreceni Református Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig*. Debrecen, 1940, Debrecen város és a Tiszántúli Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 138.

gyűjteményeként ragadja meg, amelyeket előbb prózai, majd verses formába közvetít. Nem zárhatjuk ki, hogy Arany János verses epikai történetmesélő technikájának egyik forrását rejti a szóban forgó elemi iskolai tankönyv. A könyv egyes fejezeteinek három eleme ugyanis Arany elbeszélő technikájának is része: 1. A költő verses epikai műveinek mindig van epikai hitele, azaz valamilyen konkrét szövegszerű forrása, mint például a *Toldi* esetében Ilosvai Selymes Péter históriája. Arany életművének egyik legkiválóbb ismerője, Dávidházi Péter mutatott rá, hogy Arany úgy használja epikai műveinek forrásait, „mint pap a textust”.¹⁷ A szóban forgó tankönyv szép példája az ősforrás, a bibliai szövegek különböző átiratainak. 2. Bármilyen is a forrás, Arany mindig verses formába önti történeteit. A tankönyv fejezetei mindig verses változattal végződnek, amelyet nyilván a diákoknak memorizálniuk kellett, azaz emlékezetük ezt a szövegváltozatot rögzítette. 3. A tankönyv többszörösen kiemeli az adott történet erkölcsi tanulságát. Arany epikus műveiben is gyakran didaktikus végkicsengést látunk. Különösen az 1850-es években jellemző költészetében az a példázatos kispikai műfaj, amelyben a didaktikus elem szinte iskolás módon van jelen. Lássunk erre konkrét példát!

Az első lopás (1853) című „költői elbeszélés” egy szép, Máté evangéliumából vett hasonlattal indul: „Ki ruházta fel a mezők liliomát? / Ki visel hú gondot az égi madárra? / Útban bujdosónak ki vezérli nyomát? / Kit nevez atyjának az atyátlan árva?” A történet szerint az éretlen fővel kötött házasság és az italozás romba dönti a főhős, Gazdag Imre családi életét. Lopásra adja magát, éjszaka elhajtja szomszédja üszőjét. A sikeres lopás után „Szája pedig ráment egy hálaistenre: / Csak midőn kiejté az Isten szót ajka, / Akkor ütődött meg, gondolkozván rajta.” Megszólal tehát lelkiismerete, visszatereli a jószágot, de útközben elkapják, s így hazugságra kényszerül: „Bitangjába lelte, gazdájához hajtja, / Isten előtt is ő csak ezt mondogatja.” Nem hisznek neki, a bíró elítéli, börtönbe vetik, ahol magába száll és megváltozik az élete: „Ha gonoszul tettem, igazán megbántam, / A megtérő juhot befogadja nyája; / Becsületem is még talán visszatérül: / Vagy, ha már égnem kell, ne magam tűzérül!” Hazatérve, rendbe szedi életét, keményen dolgozik, s megbecsült tagja lesz környezetének: „Erejét, munkáját megáldotta Isten, / Másik évben egy pár igavonót ragaszt.” Végül következik az erkölcsi tanulság: „De nem írom tovább élete folyását, / Ki magán segíté, megsegíté Isten: / Visszaadá néki szerető jó társát, / Sokra ment magában, többre mentek ketten: / Évrül évre mindig gyarapult a vagyon, / Az is lett idővel, hogy kire maradjon.” Befejezésül Arany felfedi a történet forrását: magától a történet főhősétől hallotta mesélni az esetet: „Ezt a történetet, még gyerekkoromban, / Egy öreg ősz ember beszélette nékem; / Nyájas, piros arca most is előttem van, / Jó gazdának tudták az egész környéken; / Isten háza mellett volt egy szép új-háza, / Mind a két hajlékra holtig ő vigyáza.” Arany János igaz történetet mesél el: Kajtor Imre életútját szalontai jegyzőként ismerte meg.

17 Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége*. Bp., 1944, Argumentum, 165.

A vershez nem szükséges kommentárt fűznünk, egyértelmű, hogy a 8. parancsolathoz kapcsolódó, erősen didaktikus, példázatos történettel van dolgunk. Ugyanekkor keletkezett az előbbinél balladásabb hangú *A hamis tanú* (1852) című költeménye, amely a 2. és a 9. parancsolat üzenetének példázatos feldolgozása. Az „Isten nevét hiába felvevő”, hamisan tanúskodó Márkust elragadja a halál, de testét még a föld sem fogadja be, s végül a Körös habjai nyelik el, ahonnan visszajár kísérteni: „Halkan imádkozva evezetek itt el; / S ne mondjatok esküt, ha nem igaz hittel.” Arany klasszikus balladáival ellentétben az iskolás zárás itt is az idézett tankönyv verses tanulságaira emlékeztet.

Az ifjú Arany a biblikus műveltség és szemléletmód mellett a protestáns színezetű kulturális hagyomány több más elemét is megismerhette már Nagyszalontán. Itt elsősorban az anyaiskola, a Debreceni Kollégium ekkor már zömében magyar nyelvű tankönyveire kell gondolnunk, de talán a kéziratos diákköltészet néhány darabja is már itt kezébe került.

Arany János mindössze másfél esztendőt töltött a debreceni anyakollégiumban. 1833 őszén iratkozott be az akadémisták sorába, s 1836 tavaszán már távozott is. Közben mint kiváló diák, a kor kollégiumi gyakorlatának megfelelően, a kisújszállási partikulában préceptorkodott a nagy műveltségű Török Pál rektor kezei alatt, aki később pesti lelkész és az ottani református teológiai meg-alapítója lett.¹⁸

Amint fentebb szoltunk róla, Arany János kora a református identitás szempontjából átmeneti korszak. Míg a családi milióból spirituális tartalmakat is hozott magával, Debrecenhez már inkább a szakrális gyökerekről leszakadó, világiasabb műveltségelemek kapcsolódnak. Az oktatás nyelve a debreceni iskolában éppen ekkor válik magyarrá, ekkor kezdi meg tevékenységét az Olvasó Társaság is, amelynek könyvtárát Arany is rendszeresen látogatja.¹⁹ Kiválóan képzett professzorai, Sárvári Pál, Kerekes Ferenc, Péczely József műveltsége európai szinten is kiemelkedő. Sárvári Immanuel Kant filozófiájának egyik első hazai követője, Kerekes kiváló matematikus és egyúttal a debreceni Fűvészkert alapítója. Péczely pedig a modern irodalmi önképzés debreceni meghonosítója, aki diákjai írásaiból évente almanch-szerű köteteket jelentet meg *Lant* címmel.²⁰ Arany tudásszomja határtalan. Önéletrajzi művében, a *Bolond Istók* II. énekében később az idő prizmáján áttörve, nem kevés öniróniával jeleníti meg diákkori önmagát, de az ott leírtakból a későbbi nagy költő diákkori tevékenységének fő vonalai mégis pontosan kiolvashatók: e szerint falta a könyveket, mindent elolvasott, ami keze ügyébe került; megérintette az ekkor bontakozó debreceni Csokonai-kultusz, s az irodalmi mellett szobrászi és zenei ambícióiról is számot ad.

18 Szatmári Judit: Török Pál pesti lelkészsége. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. Bp., 2006, Argumentum, 495–501.

19 Barcza Józsefné: A diáktársaságok és diákegyesületek. In Barcza, i. m. 704–711.

20 Győri L. János: A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében: In Barcza, i. m. 658–662.

Arany lelki szomját azonban a hirtelen megnövekedett lehetőségek sem elégtették ki, s végül több diáktársához hasonlóan vándorszínészekhez csapódva hagyta félbe tanulmányait. Távozása épp ellentéte Csokonaiénak: nincs benne semmi harsány elem, csendben történik, bizonyítványát is kézhez kapja, sőt szeretett tanára, Sárvári Pál még ajánlást is ad neki, s mint leendő színésznek felhívja figyelmét Shakespeare-re: „Egy ős tanára, egy agg Simeon, / Kinek nem fért a híre Debrecenben, / Sőt már nevének keskeny volt e hon / (Kibőgte a diák ezt is különben) / Föllelkesült a lelkes ifion. / Szavalni fogta, énekelni... minden... / Említe Shakespeare „hallatlan” nevet: / megáldá, s írt ajánló levelet” (*Bolond Istók* II. éneke). Arany erkölcsi felfogására jellemző, hogy tanárai közül a legidősebb, sokak által elesettsége miatt gúny tárgyává tett Sárvárit kedvelte. Nincs nyoma annak, hogy a Péczely diákalmanachjai által képviselt, modernkedő biedermeier ízlésnek hódolt volna, hiszen ezekben a kiadványokban egyetlen sora sem jelent meg.

A korabeli református műveltség átmeneti jellegét leginkább a kollégiumi kéziratok diákirodalom mutatja. Ez a tevékenység legerőteljesebben a Debreceni Kollégiumot és annak szellemi holdudvarát jellemezte. Ebben a költészetben eklektikus módon keveredik a vallásos elem, az ösztönös népiesség, a klasszikus poétikai hagyomány, a rokokóba hajló humor és travesztia, valamint a Bécs-ellenes hazafiasság, amint azt Jókai *És mégis mozog a föld* című regényének A Csittvári Krónikáról szóló fejezetében megrajzolta. Ebből a televényből táplálkozik Csokonai, Fazekas, Petőfi és Arany számos jeles alkotása.²¹ Arany ismertebb művei közül itt keresendő az *Elveszett alkotmány* és *A nagyidai cigányok* darabos, nehézkes, vaskos népi humorának, a *Jóka ördöge* és *A tudós macskája* jóízű tréfájának ihlető forrása is, de Debrecen volt az témaadója *A képmutogató* és a *Vándorcipó* című versnek is. Utóbbi költeménye azt a pillanatot rögzíti az évtizedek távolából (a vers az *Őszikék* darabja 1877-ből), amikor Arany már megbánta elhirtelenkedett debreceni kiugrását, s miután eszébe jutottak betegeskedő, idős szülei, a lelkiismeretétől gyötörve, Debrecen érintve, mint egykor a tékozló fiú, hazatért Szalontára, s megfogadta, hogy mostantól kezdve tisztességes ember lesz. A versből kitetszik, hogy Arany számára az eset egy életre szóló tanulságul szolgált. Arany önemésztő magatartásának gyökereit a puritán hivatásetikában kell keresnünk, amely könnyen hajlik az önvádra és aszkézisre: „A tékozló fiú regéjét / Sokan csináltuk újra már: / Én nem vagyont, kincset pazarlék, / (Apámnak is lett volna bár) / Hanem jövődöt, biztos állást, / Meg ami erre útnyitó, / Légvárak-, ábránd- s délibábért... / Tanulság: egy vándor cipó.”

Ugyanebben a versében Arany élete alkonyán egykori iskoláját, a Debreceni Kollégiumot hízelgő módon „zárt paradicsomnak” nevezi. Korábbi kijelentéseiben azonban voltak jelei annak, hogy debreceni emlékei nem voltak egyértel-

21 Bán Imre – Julow Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., 1964, Akadémiai. A bevezető tanulmány sorra veszi Arany összes olyan alkotását, amelynek forrásait itt kereshetjük.

műen pozitívak. Önéletrajzi ihletésű, fentebb már idézett *Bolond Istókja* távolságtartó öniróniájának nyilván megvoltak a maga lélektani okai. *Irányok* (1861/62) című tanulmányában egyenesen lesújtó képet fest a század eleji kollégiumi diákköltészetről, miközben az ő életművének számos remeke is ebben a szellemiségben gyökerezik.²² Az alma mater iránti kettős kötődés csak tágabb eszmetörténeti kontextusban oldható föl.

A magyar református értelmiség a felvilágosodás korától máig terjedő bő kétszáz esztendőben az egyházi műveltséghez, vagy ha úgy tetszik, a református identitáshoz való viszonyában jelképesen a tékozló fiú útját járta végig. A Debreceni Kollégium olyan nagy számban nevelt kiváló elméket, hogy ennek a folyamatnak egyes állomásait leginkább egy-egy kiváló írónknak a debreceni alma materhez való viszonyulásával tudjuk érzékeltetni. A kicsapatását maga kiprovokáló Csokonai a szülői házat elhagyó tékozló fiú; a Kollégium jogi katedrájára szóló meghívást két ízben is visszautasító Kölcsey pedig az, akinek még tart az öröksége, és dacosan ellene áll a szülői ház hívásának. Arany viszont már a disznók moslékjára is rákényszerülő és a szülői ház után újra sóvárgó tékozló: „Hogy aztán a goromba élet / Jeges zuhannyal önte le: / Megyek – kiáltám – vészes út ez, / Vissza megint bölcsöm fele!” (*Vándor cipő*). Néhány évtizeddel később Ady és Móricz a lelkében a szülői ház hívásával még perlekedő, de már visszatérésre kész tékozló fiú. S végül a Kollégium két XX. századi jeles tanítványa, Karácsony Sándor és Szabó Magda a hazatérő és az atyai ház örökségében újra részesedni kívánó, megtérő lélek megtestesítői. Aranynak sajátos helye van ebben a sorban. A hazatérés szándéka ugyanis írónk közül először nála fogalmazódik meg, vagy úgyis fogalmazhatnánk, hogy ő az, aki az atyai ház emlékét lelke mélyén még Csokonai és Kölcsey lázadása ellenére is megőrzi.

Az a felismerés, amelyre Arany a vándorszínészetből kiábrándulva jutott, mélyen gyökerezik Kálvin János azon központi tanításában, hogy a kiválasztottságának tudatában élő keresztyén ember életét Istennek ajánlja (*Soli Deo Gloria*). Ennek értelmében a hivatás és a munka Istennek ajánlott hálaáldozat, amely nemigen tűri a hanyagságot. Köztudomású, hogy Max Weber német társadalomtudós száz esztendővel ezelőtt a protestáns hivatás- és munkaetikában látja a kapitalizmus és a polgárosodás gyökereit.²³ A Weber által leírt jelenségnek történelmi okok miatt nálunk társadalmi méretekben alig van nyoma, egyéni példáink azonban vannak. Arany János nagyszalontai visszatérése után rendezti magánéletét, s ettől kezdve szalontai korrektorként, jegyzőként, később Tisza Domokos nevelőjeként, majd nagykőrösi gimnáziumi tanárként vagy magas fővárosi tisztségeiben rendkívül pedáns módon, már-már kényszeresen látja el napi teendőit. S ha túl sok a feladata, mint az 1860-as években, inkább a versírást hanyagolja. Karácsony Sándor szavait idézve: „Arany János jellemében a végtelen szerénység és a hajthatatlan önérzet sajátos vegyülete mutatja

22 Győri: *A Kollégium szerepe...*, i. m. 662–664.

23 Győri: *A református identitás...*, i. m. 92.

meg áruoló bizonyossággal a református embert. Lelkiismerete – az öntudat e mardosó kígyója – olyan érzékeny és olyan pihenés nélkül aktív, amilyen csak »törvény nyúge alól szabadult«, nagy felelősségű személyisége lehet.”²⁴ S valóban, a túlélésre berendezkedett hazai gondolkodásban kialakult a bibliai alapú etikának egy olyan változata, amelynek középpontjában a bűn, a bűnhődés és a lelkiismeret kérdése áll. Ennek gyökerei abban a történelmi tapasztalatban keresendők, mely szerint a legapróbb hibás lépésnek is igen súlyos történelmi következményei lehetnek. Ez a szemléletmód Aranynál, érthető módon, a szabadságharc bukása után, azaz a nagykorósi tanárkodás éveiben erősödik föl. Ekkor alakul ki az a balladatípus is, melynek hősei, miután vétséget követnek el – az egyetlen Ágnes asszony kivételével –, nem kerülnek bíróság elé, hanem a saját lelkiismeretük bünteti őket. Arany úgy véli tehát, hogy a bűn elkövetése már magában hordozza a bűnhődés tényét is.²⁵ Arany balladahőseit két tényező mozgatja: a bűn és az ennek nyomán megszólaló lelkiismeret. A puritanizmus emberképének kései lecsapódása ez Arany költészetében, hiszen a XVII. század puritán gondolkodói tekintettek úgy az emberi lelkiismeretre, mint a legfőbb értékre. Arany balladaköltészetének igen gazdag irodalma van, így itt csupán egyetlen momentumra kívánunk rávilágítani. Arany hősei nem azért buknak el, mert túlzottan érzékeny a lelkiismeretük, utóbbi egyszerűen jelzi a bajt, mint egy pontos műszer. Nem abban különböznek ők korunk embereitől, hogy bűneik és bukásaik vannak, hanem abban, hogy lelkiismeretük is van. A lelkiismeretbe írott törvény fontosságát Arany gondolatvilágában a világosi tragédia tudatosítja.

A bevezetőben utaltunk arra, hogy a XVI–XVII. században az ószövetségi textusok gyakran allegorikus vagy analogikus formában nemzeti sorskérdések értelmezését is szolgálták a zsidó–magyar sorspárhuzam jegyében. Arany a nemzeti gyász idején, az önkényuralom kezdeti időszakában visszanyúl ehhez a hagyományhoz, legszembetűnőbben a *Ráchel* és a *Ráchel siralma* (1851) című versekben. Az előbbi Arany egyetlen olyan költeménye, amelynek konkrét bibliai mottója, ha úgy tetszik, textusa van: „Akkor Herodes... elküldvén szolgálait, levágata minden gyermekeket, kik valának Betlehemben... Ráchel, siratván fiait, nem akart vigasztalást bevenni, mivelhogy az ő fiai nem valának...” (Máté II. 16,18.). A két vers a betlehemi gyermekgyilkosság történetét allegorikusan kapcsolja össze 1848/49 eseményeivel: „Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez: / De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródesz, / Hogy ő nincs elveszve! / Napjaid számítvák, megifjult az idő, / És, kitől rettegsz, nem féli fegyverid ő. / Az Ige, az eszme!” (*Ráchel siralma*). A két vers kettőse azért is telitalálat, mert Ráchel alakjában a két testamentum világa összeér, s így a 48-as tragédia megidézése egyetemes jajkiáltássá válik. Ráchel ugyanis köztudomásúlag Izráel ósatyjának, Jákóbnak

24 Karácsony Sándor: Arany János és eklézsiája. In uő.: *A könyvek lelke. Irodalmi nevelés*. Bp., 2006, Széphalom Könyvműhely, 136.

25 Imre László: *Arany János balladái*. Bp., 1988, Tankönyvkiadó, 93–94.

a felesége, azaz maga a választott nép ősanja. Az evangélium már maga is allegorikusan idézi meg alakját, mint a Betlehemben legyilkolt gyermekek édesanyját. Ugyanakkor a verspáros analógiásan egy ószövetségi könyvpárra is utal: Jeremiás könyvében a próféta Izráel szent helyének, Jeruzsálemnek a pusztulását beszéli el, az utána következő Jeremiás siralmi pedig a város fölötti siralomének. Ennek analógiájára Arany *Ráchel* című verse epikusan meséli el a gyermekét sirató anya történetét: „Olykor, ha lassú merengésiben / Elméje, mint fáradt madár, pihen – / Olykor lehajtja melle bimbait, / Csiklándva mintegy alvó fiait; / De visszaretten és sohajt nagyot, / Emlője érzi a halálfagyot; / Könnyhullatásban szívfájdalma könnyül, / Bánatja szózatot panaszban enyhül.” Itt fejeződik be az első vers, s a záró sorban jelzett panasz a tárgya a második versnek: „Puha feje árnyam hullámos redőin / Mily szépen alusztok, én szép csecsemőim: / Édes-é az álom...? / Unszoló emlőmet elfogadni késtek; / Balgatag reménnyel várom ébredétek – / De hiába várom.”

Ugyanannak az eseménynek egymást követő epikus és lírai megfogalmazása analógiásan nemcsak a két nevezett ószövetségi könyvre utal, amely Izráel pusztulását siratja, és amelybe a XVI-XVII. századi magyarság a maga történelmi fájdalmát is belevetítette, hanem maga a költői eljárás a fentebb már idézett bibliaismereti tankönyv szövegkezelését is elénk idézi újra. Ebben ugyanaz a történet előbb prózai, majd lírába hajló verses epikai formában is megjelenik. Talán az sem véletlen, hogy a gyermekgyilkosság történetét összegző tankönyvbéli vers ismételt feljajdulása Arany *Ráchel siralma* című költeményében kétszer is megismétlődik, méghozzá a vers fordulópontjain. A tankönyvben ezt olvassuk: „Azonban Heródes a gyenge csecsemőket, / Bethlehemben pusztítja, megöletvén őket, / Ah! ah! melly rettenetes ítélete léssen, / Midőn a Krisztus ezért tőle számot véssen.”²⁶ Aranynál így hangzik ugyanez: „Ah! hiszen nem fogtok ébredni – tudom már –”, illetve: „Hah, de mily panasz, hogy e kor méhe meddő! / Íme, látok, látok... megnyílt a jövő...”

A Ráchel-versek háttérében fölsejlő prédikátori gyökerű történelemszemléltre Arany János ezenkívül egyetlen versében reagál még. Ezt is vészterhes történelmi helyzet ihleti, mint a Ráchel-verseket, hiszen 1848 őszén keletkezett. Címe: *Él-e még az Isten?* A költemény olvasójának olyan érzése támad, mintha a címet képező és a vers négy első versszakában megismétlődő kérdés (Él-e még az Isten?) valamilyen konkrét, szövegszerű előzményre utalna vissza, amely a zsidó-magyar sorspárhuzamra épül. Nyilván Arany találkozhatott ilyen szövegekkel, hiszen a költemény pontosan modellezi az egykori sorsanalógiás történelemszemlélet lényegét: „Él-e még az Isten – az az Isten él-e, / Ki e dús Kánaán országba vezérle / Mint Izráelt hajdan, / Hozván őseinket füstnek fellegetben, / Égre felpirosuló tűz-oszlop képében, / Véres viadalban?... Él-e még az Isten, ki erős karjával / Megtartott, megőrzött ezer éven által / Egész mostanáig? / Ki annyi veszély közt nem hagyta elveszni, / Töröknek, tatárnak mar-

26 Hübner, i. m. 258.

talékul esni / Árpád unokáit?” A záró versszak igenlő válasza, amely a nyitó strófával keretessé teszi a verset, olyasmit sejtet, hogy Arany számára talán nem is valamely reformáció korabeli szöveg jelenthette az ihlető forrást, hanem sokkal inkább Kölcsey Himnusza, amely a vers alcímének tanúsága szerint maga is „A magyar nép zivataros századaiból”, azaz az évszázadokkal korábban prédikátorainkra jellemző szószólói szerepet imitálva szólítja meg az olvasót.²⁷ A nyitó versszak így hangzik: „Él-e még az Isten... magyarok Istene? / Vagy haragra gerjedt népének ellene, / És elhagyta végkép, / Hogy rabló, zsvivány had, bérbeszedett csorda / Égesse, pusztítsa, öldökölje sorba / Régi kedves népét?” A verszárlatban pedig ezt olvassuk: „Él még, él az Isten... magyarok Istene! / Elfordítva sincsen még e népről szeme, / S az még, aki régen: / Harcra hát, magyar nép! Isten a vezéred: / Diadalmat szerez a te hulló véred / Minden ellenségén.” A versben szereplő „magyarok Istene” kifejezés egyúttal rámutat Petőfi néhány hónappal korábban keletkezett *Nemzeti dala* refrénjének szakrális történelmi gyökereire.

Az idézett vers első versszakában szereplő „Régi kedves népét” kifejezés, itt a magyarságra vonatkoztatva, egyúttal azt is jelzi, hogy az Arany által újra-élesztett prédikatori történelemszemlélet végső soron a kálvini predestinációban gyökerezik. Eleink nemcsak az egyén és ezáltal az egyesekből összeálló igaz egyház kiválasztottságában hittek, hanem ennek analógiájára a magyarság sajátos küldetését is hirdették.²⁸ Népünknek évszázadokon át ez adott erőt az életben maradáshoz.

A „magyarok istene” kétféle kontextusa különben pontosan tükrözi Arany és Petőfi egészen különböző viszonyulását a biblikus hagyományhoz. Petőfi önkényesen leszakad e hagyomány szakrális gyökereiről. Jól látható ez *A XIX. század költői* című versében, ahol a zsidó–magyar sorspárhuzam biblikus elemei (Kánaán, Mózes) teljes egészében profán tartalommal telítődnek: „Pusztában bujdosunk, mint hajdan / Népével Mózes bujdosott, / S követte, melyet isten küldé / vezérül, a lángoszlopot. / Ujabb időkben isten ilyen / Lángoszlopoknak rendelé / A költőket, hogy ők vezessék / A népet Kánaán felé.” Sőt olykor Petőfi még ennél is továbbmegy, a megváltó Krisztus szenvedéstörténetének elemeit is profán tartalmak hordozójává teszi: „... legyen bár tettemért a díj egy Uj Golgotán egy új kereszt!... s én elkészítem / saját kezemmel azon keresztfát, / Amelyre fölfeszíttem” (*Sors, nyiss nekem tért*, 1846).

Arany, aki szigorúan tiszteletben tartja a bibliai textusok szentségét, a XVI–XVII. századi prédikátor elődökhöz hasonlóan ösztönösen érzi, hogy a passió-történet egyszeri és megismételhetetlen, s mint ilyen nem szolgálhat emberi történések analógiájaként. A márciusi forradalom évfordulójára írott versében

27 Kérdés hátteréhez lásd: Dávidházi Péter: A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya. *Alföld*, 1996/12, 66–80.

28 Győri L. János: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikatori irodalomban, In uő.: *Református identitás...*, i. m. 13–30.

utal ugyan a passiótörténet egy mozzanatára, de ezt Péter tagadásának történetében biztos érzékkel ragadja meg, mint a Krisztus-történet emberi tanulságokkal szolgáló mellékszálát: „Emléked átkos, nyomasztó tereh: / A vérnek és könnyűnek tengere / Mind, mind ahhoz tapad: / Az ember gyöngye: félve néz feléd, / S mint egykor a tanítvány mesterét, / Nehéz időkben megtagad” (*Évnapra*, 1850).

Petőfi a fenti versével s még néhány hasonlóval olyan utat nyitott meg a magyar költészetben, melynek később beteges kinövései lettek a „magyar Golgota”, a „magyar Messiások” vagy a „népek Krisztusa, Magyarország” szókapcsolatokkal. Arany részéről komoly hitvallásnak tekinthető, hogy erre az útra nem hajlandó rálépni.²⁹

Arany és a Biblia kapcsolatát vizsgálva egyik méltatója helyesen látja, hogy „Patriarchai kegyességű öreg szüleinek csakugyan lehetett a kegyességén bizonyos erősebb őtestamentumi színezet... Hogy a zsoldárok különösen nagy helyet foglaltak el az öreg Arany-házaspár hitéletében, az kétségtelennek látszik.”³⁰ Az ószövetséghez való kötődés és a zsoldáros hagyomány a magyar református kegyességnek köztudottan meghatározó eleme. A Szenci-zsoldárok Aranyra gyakorolt nyelvi hatásáról külön előadásban emlékezhetnénk meg. Jól ismert a költő életének azon epizódja, hogy amikor felmerült a Szenci-szövegek modernizációjának kérdése, s ezzel Aranyt környékezték meg, ő határozottan tiltakozott a gondolat ellen, mondván, hogy Szenci korszerűbb sok újabb költőnél.³¹

A nagykőrösi évek versei közül érdemes még egyet idéznünk, amelyben Arany, talán a napi tanári robot enyhítéseként is, az egyik hajdani debreceni professzornak szolgáltatt kései igazságot. A *Hatvani* (1855) című költeményről van szó, amelynek hőse a XVIII. század debreceni polihisztor professzora, egy személyben jeles teológus, kísérleti fizikus, kémikus és orvos doktor. „Olyan erősen természettudományos gondolkodású férfiú, hogy még kora teológiai zúrzavarának megszüntetését is a teológusok erősebb matematikai képzésétől várja. De... amikor ilyen nézeteivel... jeges zuhanyt eresztett sok vaskalapos főre: mint lelkipásztor mély és gyöngéd átérzéssel hirdette a Krisztusról szóló lényeges igazságokat...”³² Sokakban csalódást keltett, hogy ez a felvilágosult elme élete végén szembefordult „a felvilágosultságukban már kevélykedni kezdő s a hitvallásnak egyre jobban hátat fordító urakkal”,³³ akik aztán halála után

29 A kérdéshez lásd Révész Imre: Biblia és hazafiság. In uő.: *„Tegnap és ma és örökké...”* Debrecen, 1944, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 198–213.

30 Podmaniczki Pálné Vargha Ilona: *Arany János és az evangélium*. Bp., 1934, Sylvester Irodalmi és nyomdai Műintézet R. T., 34.

31 Varga Erzsébet: Molnár Albert költészetének utóélete. In *Szenci Molnár Albert és a késő reneszánsz*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4. Szeged, 1978, JATE I. sz. Magyar Irodalomtörténeti tanszék, 243.

32 Révész Imre: A reformáció szelleme a debreceni református kollégiumban. In uő.: *„Tegnap és ma és mindörökké...”*, i. m. 394.

33 Uo. 395.

bosszúból ördöngösséggel vádolták meg. Így aztán „magyar Faust”-ként vonult be a magyar népi hagyományba. Arany a korabeli kollégiumi diákirodalomból ismerhette a róla szóló mondákat,³⁴ amelyekben a neves professzor egykori méltósága valóban komoly csorbát szenvedett. Hogy Arany ismerte-e az igazságot, nem tudhatjuk, de hogy megérezte tanár elődjének ama nagyszerű képességét, amely a hitet és tudományt kényes egyensúlyban képes tartani, az a költemény alapján nyilvánvaló. Arany meggyőződése, hogy az önelégült tudománynak nem lehet helye az ősi falak között: „...a professzori tógába bújt Sátánnak az evangéliumi és reformatori hit bátran zendülő bizonyágtévő szavára távoznia kell oda, ahonnan jött – hogy helyét elfoglalja az igazi tudomány...”³⁵ „Kitelt az év, a perc lejára, / Hogy Debrecen híres tanára, / Mint vérrel esküvé egy rossz nap, / Átadja székét – a Gonosznak... De amint egy gonosz planétát / rajzolna, elejti a krétát: / Egy kis deák (röstebb a nagyja) / Utána szökken és feladja. / Hanem... egek!... az ifju sápad, / meglátva egy pár csodalábat; / „Lóláb!” suttoja félelemben, / „Lóláb!” fut végig a teremben. / S egyszerre, mint vihar zugása, / Dördül az ének harsogása, / Merész hangon, őszinte hitben: / „Erős várunk nekünk az Isten!”... Egy pillanat... kénköszag érzik, / Hová lett a kísértő? nézik: / Hült helye a tanári széken, / Maga, ... tán már pokolfenéken. / De a tanár jó, a valódi, / (Többé vele nem bír Asmódi) / S mi a természet zára, nyitja? / Isten-dicsőségül tanítja.”

Arany költészetének kiváló ismerője, Németh G. Béla úgy látja, hogy Arany János a nagykőrösi évekre jellemző elégikus, meditációs verseiben eltávolodott a bibliai gondviselэшhittől (*Évek, ti még jövendő évek, Honnan és hová, Fiamnak*). A romantika korának európai jelensége ez, amelynek hatásától Arany sem maradhatott mentes, s kételyeinek őszintén hangot is adott,³⁶ de személyes kétségei háttérben is ismételten fölsejlik, mint végső menedék, a biblikus örökség. Beszédes példája ennek a sokszor félreértett vagy félremagyarázott *Az örök zsidó* (1860) című verse. Ebben az elidegenedés nagyvárosi életérzését jeleníti meg szinte elsőként irodalmunkban. Arany e költeményében a zsidó–magyar sorspárhuzam toposzát vonatkoztatja személyesen saját magára, azaz szubjektivizál egy korábbi közösségi hagyományt. Úgy ad tehát hangot egy modern életérzésnek, hogy közben megoldásként kínálja a biblikus fogódzót: „Pihenni már. – Nem, nem lehet. / Vész és vihar hajt engemet, / Alattam a föld nem szilárd, / Fejem fölött kétélű bárd... / Tovább! tovább!... Oh, mily tömeg s én egyedül, / Útam habár közé vegyül: / Érzem, mint csónak a habot, / Hogy átmenet mind rámcsapott... / Tovább! tovább!... Szegény zsidó... szegény szívem: / Előbb-utóbb majd megpihen. / Az irgalom nagy és örök, / megszán s átkom nem mennydörög: / Tovább! tovább!”

34 Bán-Julow, i. m. 30–47.

35 Révész: *A reformáció szelleme...*, i. m. 396

36 Németh G. Béla: *Távolodás a romantikától egy összetettebb személyesség jegyében* (Arany János). In uő.: *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*. Bp., 1984, Szépirodalmi, 64–81.

Arany személyes hitének megrendülését gyakran a *Fiamnak* című versből olvassák ki:³⁷ „Mert szegénynek drága kincs a hit, / Túrni és remélni megtanit: / S néki, míg a sír rá nem lehell, / Mindig túrni és remélni kell! / Oh, ha bennem is, mint egykor, épen / Élne a hit, vigaszul nekem!...” Ugyanakkor ez a vers, imádkozásra invitáló refrénjével („Kis kacsóid összetéve szépen, / Imádkozzál, édes gyermekem”) a hit megragadására is biztat. E vers fényében is egyetértünk Podmaniczky Pálné Vargha Ilonával abban, hogy Arany csalódása ténylegesen nem a gondviseléshitre s főleg nem Istenre, hanem az embervilágra vonatkozik, hitét a költő egész életében megőrizte.³⁸

Arany Jánosnak a gondviseléshithez való viszonyát a költő világnézetének elemzői közül eddig legárnyaltabban S. Varga Pálnak sikerült föltárnia, aki úgy látja, hogy „Arany... elvesztette ugyan a gondviselésbe vetett naiv hitét – hogy ti. minden egyes eseményben Isten gondoskodásának megnyilvánulását kell látni –, de e hit helyébe nem az elárvult, véletlen uralta világ képe került, csupán megnőtt a távolság a gondviselő Isten és a világ között...”³⁹ Ez a megállapítás alapvetően összhangban van mindazzal, amit Arany Jánosnak a református identitással való kapcsolatáról fentebb elmondtunk.

A nagykőrösi tanárságból a fővárosba kerülve, Arany előbb a Kisfaludy Társaság elnökeként, majd az Akadémia titkáráként, illetve főtítkáráként tevékenykedett, és közben lapszerkesztéssel is kísérletezett. Költészete e nagy változások éveiben csaknem elapadt, s tagadhatatlan, hogy a közéleti viszonyok normalizálódásával a bibliai hang is visszaszorult szemléletében. Jellemző, hogy Hegyaljai Kiss Géza, aki tanulmányában csokorba szedte Arany költészetének legfontosabb bibliai motívumait, nagyjából 1860 előtti művekből szemelgethetett.⁴⁰

Juliska leányának halála 1865-ben azonban újra lelki válságba sodorta a költőt. Ekkor született szép hitvallásos búcsúverse, amely arról tanúskodik, hogy Arany a hallgatás éveiben is megőrizte lelke mélyen őszinte biblikus meggyőződését: „Midőn a roncsolt anyagon / Diadalmas lelked megállt; / s megnézte bátran a halált, / Hittel, reménnyel gazdagon / indult nem földi úton, / Egy volt közös, szent vigaszunk: / A LÉLEK ÉL: találkozzunk!” (*Juliska sírkövére*). Ez az édesapai vallomás nem kíván külön magyarázatot.

Az aranyi életmű utolsó számottevő akkordja az *Őszikék* versciklus 1877-ből. Ezek a kései lírai gyöngyszemek közvetlenül bibliai tárgyakat alig érintenek, viszont a számvetés néhány szép versében, így az *Epilogusban* vagy *A tölgyek alatt* című költeményben Arany etikájának jellegzetes vonásai újra megjelennek: „Az életet már megjártam. / Többnyire csak gyalog jártam, / gyalog

37 Keresztury Dezső: *S ki vagyok én... Arany János, 1817–1856*. Bp., Szépirodalmi, 247.

38 Podmaniczky Pálné, i. m. 6–15.

39 S. Varga Pál: *A gondviseléshittől a vitalizmusig (A magyar líra világgépének alakulása a XIX. század második felében)*. Debrecen, 1994, Csokonai, 176.

40 Hegyaljai Kiss Géza: Arany János bibliássága. In dr. Törös László (szerk.): *A Nagykovácsi Arany János Társaság Évkönyvei*, 11. k., 1935–36, 72–83.

bizon'... / legfőlebb ha omnibuszon. / ...Láttam sok fényes fogatot, / Fényes tengelyt, cifra bakot: / S egy a lelke! / soha meg se' irigyeltem" (*Epilogus*). Révész Imre ennek az erkölcsiségnek a lényegét így jellemzi: "...a szalontai viskótól az Akadémia palotájáig ugyanaz az igénytelen egyszerűség, ugyanaz a derűs komolyság, ugyanaz a szent önfegyelem, kíméletlen önbírálat, végletekig kifinomult lelkiismeret, örök munkakedv és istenes alázat jellemezte..."⁴¹ Itt jegyezzük meg, hogy az *Őszikék Tamburás öreg úr* című allegorikus önjellemző versében történik egy halvány utalás a hitújítás korabeli irodalmi hagyományra is, ami azt jelzi, hogy Arany élete végéig dédelgette magában ennek az örökségnek az emlékét: „Olykor egy-egy ének nyújt neki vigaszt; / A hitújítás kora szülte még azt: / Benne a tört szív, bünt-vallva, leverte, / vagy erős hittel Istenhez emelve.”

Utolsó ránk maradt versében, amelyet saját 65. születésnapjára írt, a költő az élet természetes rendjének velejárájaként beszél a halálról. Szép befejezése ez egy példaértékű költői életműnek: „Életem hatvanhatodik évébe' / Köt engemet a jó Isten kévébe, / Betakarít régi rakott csűrbe, / Vet helyemre más gabonát cserébe" (*Sejtelem*, 1882). A vers prózai előzményét a fentebb már említett *Keresztyéni tanítások és imádságok* című áhítatos könyv első szakasza 27. fejezetében találjuk meg, amelynek az aratásért és a szüretért való hálaadás a témája: „Te is, keresztyén ember, légy jó gabona a kegyesség szív szerinti gyakorlása által és a jó cselekedetek kedves gyümölcseinek megtermése által, hogy akkor ezek a mennyei aratók téged is betakarítsanak a mennyei csűrbe.”⁴² A két szöveg kapcsolata hasonló a fentebb tárgyalt Ráchel-versek és a Hübner János-féle népiszkolai tankönyv viszonyához. Az eset ugyanakkor azt is jelzi, hogy az „Öreg Szikszai”, ahogy e vallásos népkönyvet a köznéppel nevezte, Arany Jánosnak még idős korában is kedves olvasmánya lehetett.

Végül hadd emlékeztessünk befejezésül arra, hogy Arany nemcsak szellemi értelemben kapcsolódott a református hagyományhoz, hanem tisztségeket is vállalt egyházában, s barátai között is számos lelkész akadt. Szalontai éveiben a helyi gyülekezet presbiteri jegyzője volt, 1867-től pedig a Dunamelléki Egyházkerület tanácsbírája. Leánya református lelkész felesége lett, vejét, Széll Kálmánt szalontai eseperesnek választották. Sógora, Ercsey Sándor szintén református lelkész. Legjobb barátja, Tompa Mihály Bején, Keleméren, majd Hanván volt református lelkész, akivel évtizedeken át levelezett (1868-ban hunyt el). Török Pál dunamelléki püspököt még kisújszállási rektor korából ismerte, Szász Károly későbbi pesti lelkész-püspök pedig éveken át tanárkollégája volt Nagykőrösön (ő volt az, aki átengedte Aranynak a magyar katedrát, s ő maga inkább matematikát tanított). A református iskolák mellett Arany közelről ismerte tehát a korabeli parókiák világát is. E kapcsolatrendszer szellemi vonatkozásait első-

41 Révész Imre: A Reformáció szelleme a debreceni kollégiumban. In uő.: *„Tegnap és ma és mindörökké...”*, i. m. 396.

42 Szikszai, i. m. 116.

sorban levelezéséből ismerhetjük meg, de budapesti szálait újabban feltárta az egyházzociológiai kutatás is.⁴³ Innen tudjuk, hogy Pestre kerülve tagja lett az akkor gyorsan erősödő Kálvin téri gyülekezetnek. Ennek ekkor ifjúkori barátja, Török Pál volt a lelkésze. Ebben a gyülekezetben túlreprezentáltan volt jelen a korabeli magyar íróársadalom, amely a reformátusság országos szellemi pozícióit is tükrözi. Ide tartozott többek között Jókai Mór, Gyulai Pál, Csengery Antal, valamint Szilágyi Sándor történész, egykori nagykőrösi kollégája, illetve Gönczy Pál pedagógiai szakíró, akit még debreceni diák korából ismert.⁴⁴

Közismert tény, hogy Arany lelkész és presbiter barátai a korszellemnek hódolva inkább voltak tudósok, írók, pedagógusok vagy népnevelők, mint hitvalló egyházi szolgák. Ugyanakkor túlzásnak tartjuk Podmaniczky Pálné Vargha Ilona álláspontját, aki úgy véli, hogy Aranyba „...ez a bibliátlan kor... belefotja a hitet”.⁴⁵ Podmaniczky Pálné tanulmánya igazságtalan Arannyal szemben, mivel a két világháború közötti ébredési mozgalmak szellemében a költőn a hitvallásos evangéliumi Krisztus-hitet kéri számon. Arany János nagyon is őszinte volt a hit dolgában, s a lehető legmesszebbmenőig óvta a szülői házból örökölt gyermeki hitét. S ezen örökség birtokában bizony sok tekintetben hitvallóbb volt, mint lelkész barátai. Jellemző, hogy amikor papi hivatású költőtársa, Tompa Mihály betegséggel és lelki válsággal küzd, levelében Arany vigasztalja: „...nektek is a jó istentől mindazon áldást kérjük, ami sorsotokat enyhítheti s életeteket ismét boldoggá teheti, mert van – a legbensőbb meggyőződés hangján mondom – van istennek ilyen áldása, csak bízni, remélni kell. Nem akarok papi szakmádba vágni, praedicator tartani neked; de ne vedd rosszul tőlem, ha ismét a hit balzsamához utasítlak. Petőfivel hasonló esetben talán nem mertem volna tenni: de ha a te öt kötet költeményedet elolvasom, esküdni mernék rá, hogy az alaphang, a hit sohasem fog szívedben elnémulni. Ehhez utasítlak, édes barátom: ez adjon neked enyhülést, vigasztalást, reményt a jövőre. Rosszúl áll tán levélben az e féle, nem is divat, azt tudom, nincs benne semmi észrit: de el kellett mondanom.”⁴⁶ Mennyire fájoan mai, húsbavágoan modern, amiről a hit vonatkozásában itt Arany János beszél.

Összegezve elmondhatjuk, hogy Arany János élete és költészete korszakokat kapcsol össze. Az öt elindító családi milió még mélyen gyökerezik a hitvallásos örökséget őrző református népi vallásosságban, később iskolái révén kapcsolatba kerül a református identitás szekularizáltabb rétegeivel. Induló költő, amikor felekezete közjogi értelemben egyenrangúvá válik, debreceni diákelődjével, Kölcseyvel szemben ő tehát már nem kényszerül a vallásszabadságról értekezni. Tanulmányai és hivatása révén élete fontos része a református iskolaügy.

43 Kósa (szerk.), Reformátusok Budapesten, 1, i. m.

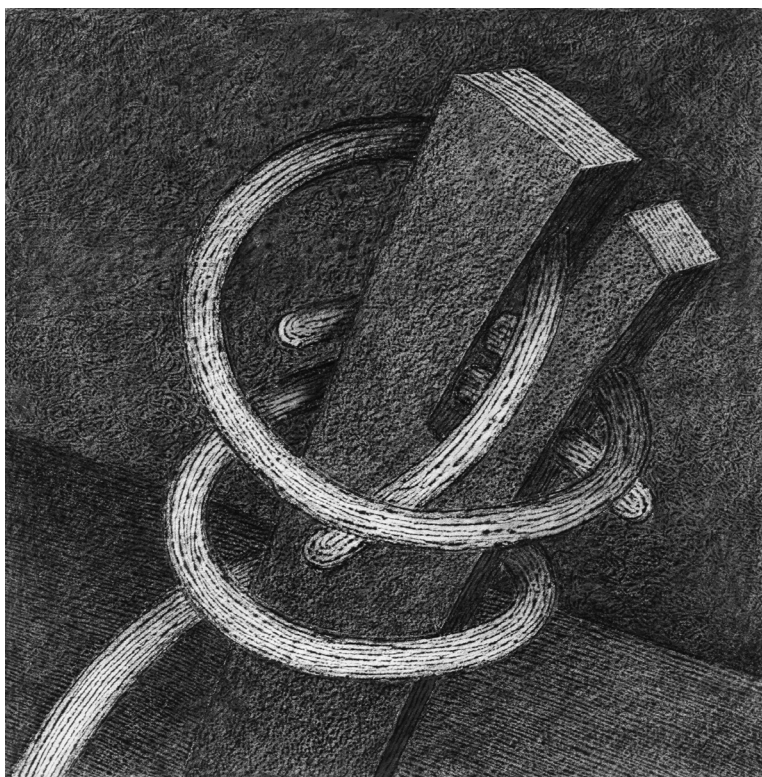
44 Uo. 186 és 675.

45 Podmaniczky Pálné, i. m. 36.

46 Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1858. nov. 28. In *Arany János összes művei*, XVII. Bp., 2004, Universitas, 253–254.

S végül baráti kapcsolatot tart a kor több jelentős, a kultúrprotestáns irányhoz tartozó lelkészével, ismeri tehát a református parókiák világát is. Arany János azonban a református identitással való kapcsolatában nem egyszerűen szekularizálódó kora gyermeke. Sokkal több annál. Ahogy a magyar költészet történeti folyamatában szintézisreemtő óriás, aki a népies hagyományt nyelvi, lélektani, erkölcsi szinten egyetemes érvénnyel képes klasszicizálni, úgy a református örökségből is tovább örökíti a biblicitás, az erkölcsiség, a munka- és hivatás-etika, de még a hitvallásosság terén is mindazt, amit biztos érzékével értéknek ítél. Így emeli ezeket az eredetileg református keresztyén értékeket a poézis szárnyain a nemzeti és egyetemes emberi értékek magasába.

S végül hadd zárjuk azzal, hogy Arany életútja bizony arról is tanúskodik, hogy a magyarság nehéz történelmi időszakaiban a paraszt-polgári életformát élő „alföldi kisautonómiák”, a nagyszalontai, debreceni, nagykőrösi „respublikák lettek a legerősebb támaszaivá a magyar református keresztyénségnek”⁴⁷ s ez által az egész Hazának is.

T. Szabó László: Kötések I. (frottázs, 43x43 cm, 2016)

47 Révész: Magyarság és kálvinizmus. In uő.: „Tegnap és ma és mindörökké...”, i. m. 295.